

Л.Косянчук, канд. істор. наук

Тернопільський державний технічний університет імені Івана Пулюя

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

У контексті загальноєвропейського процесу становлення націй та національних культур ХІХ ст. розглядаються особливості українського національного відродження, зумовлені колоніальним статусом України та розчленованістю її території.

Двісті років тому в Німеччині вперше були сформульовані ідеї перетворення статусу на націю, її подальшого розвитку та становлення державної нації. Ці погляди набули великого поширення і почали називатися ідеологією націоналізму.

У ХІХ ст. в Європі почався процес формування націй, який відбувався у три етапи: академічний, культурний і політичний. На академічному етапі етнічна група стає предметом уваги дослідників, які збирають народні пісні, прислів'я, вивчають звичаї та вірування, досліджують історію. Усе це робиться мовою іншого народу.

На другому, культурному етапі розвитку мова, що спочатку була предметом вивчення стає інструментом творення літератури, перекладу з інших мов. Народна мова впроваджується як викладава до шкіл та вищих навчальних закладів, вживається в науці, політиці, побуті освічених людей і, загалом, у місті.

Третій етап є завершальним у процесі розвитку нації. Консолідувавшись протягом попередніх двох етапів, вона вже висуває вимоги політичного самоврядування, автономії, а врешті й незалежності.

За такою схемою відбувалося становлення багатьох європейських націй, але українське національне відродження мало певні особливості. Почалося воно на території колишньої Гетьманщини, де ще жила пам'ять про політичну та культурну автономію. Дослідження з історії, мовознавства, літератури, етнографії писалися російською мовою і найчастіше видавалися у Росії. Та період національного відродження в Україні майже збігся із зародженням та розвитком народницького руху, що виявлявся по-різному. На схід від Дніпра він переплітався з російським народництвом; на Правобережжі це були українофіли, «хлопомани», в Галичині - народовці та радикали. Якщо європейські країни уже давно увійшли в епоху промислової революції, то українські народники щойно почали «будити» селян, навчати їх грамоти. Європа ж переходила від сільського способу життя до міського, урбанізованого, від рільництва до промисловості та сучасного, індустріального транспорту. Переселяючись до міста, селяни несли із собою народну мову, що поступово ставала мовою міста, науки, літератури, освіти.

Мова - це головна проблема розвитку культури, який ця мова синтезує. Йдеться про суть суспільну і ідеологічну, а звідси - естетичну та психологічну. Якщо національна еліта працює на інші культури, то не виробляється мова як інструмент художнього та наукового світу.

Через відсутність національної еліти в Україні роль інтерпретатора історичного буття народу взяв на себе фольклор, створюючи потужний усний літопис національного життя. Фольклор відтворював життя поневоленої нації в автентичних формах, фіксував мову, інтерпретував історичні події всупереч офіційній історіографії. Але, зрозуміло, фольклор неспроможний охопити всі аспекти інтелектуального виробництва. Так, лише у 1896 році з'явився перший повний переклад українською мовою Біблії, здійснений П.Кулішем при допомозі І.Пулюя та І.Нечуя-Левицького. У православному світі не дістали свого розвитку гуманізм та реформація. А саме

реформація висунула ідею перекладу Біблії національними мовами. Відсутність богослужбової літератури українською мовою була великим гальмом на шляху розвитку національної культури взагалі і мови зокрема. Це було однією з причин того, що українська мова вважалася другосортною, «для домашнього вжитку», засобом входження до «вищої», російської культури.

Отже, до кінця XVIII ст. Україна була майже повністю вилучена з культурного обігу Європи. Фольклор не міг забезпечити Україні її повного наукового та культурного спілкування зі світом. Тому в XIX ст. формується концепція «національного» під знаком фольклору, що протиставляється «зовнішньому», європейському.

Українська інтелігенція в містах, де почали зароджуватися капіталістичні відносини, вбачала велику небезпеку для селянства; вважала їх чужорідним явищем. Тому вона принципово не цікавилася питаннями індустріального розвитку, політичної організації, демократичних інститутів. «У селянстві і тільки в селянстві лежить будучина України», - писав М. Грушевський. - Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами». Потрібно лише «дати йому чудотворну воду політичної та національної свідомості». Ці слова були написані Грушевським 1918 року, що свідчить про його політичну короткозорість. Тогочасні події довели, що національний рух мало зачіпав селянські маси. Попри свою суцільну українськість, вони так і не бралися національної свідомості й залишалися політично аморфними. Головним для селянства було не національне, а соціальне визволення.

Про невеликий потенціал українського національного руху на початку століття пише І.Лисяк-Рудницький, згадуючи один жарт: «Коли б випадково розбився потяг, що в 1903 р. віз з Києва до Полтави делегатів на вікриття пам'ятника Котляревському, це означало б, що українському рухові на довгий час прийшла «кришка», бо майже всі його провідні діячі вміщалися у двох вагонах цього потяга».

Ідеалізація селянства, перебільшення його культурно-національного потенціалу відбувалися і пізніше. 1938 року Ю.Липа зазначив, що «джерелом української інтелігенції було все село. Коли російські інтелігенти були зайдами на селях, то українці упродовж кількадесяти літ перед 1917 роком творили діаспори зайд у містах». Навіть опонуючи Ю.Липі, нещодавно О.Пріцак писав, що Т.Шевченко став національно свідомим українцем, будівничим сучасної української самосвідомості не тому, що народився у селі, прожив дитинство в оточенні народної культури і мав українську мову як першу. Лише після того, як він набув політичної та культурної свідомості - спершу у Вільнюсі, а потім у Санкт-Петербурзі, Шевченко став бачити політичну значущість рідної культури і «націоналізував» її, зробивши мову засобом мистецького висловлювання.

До початку XX ст. у Наддніпрянській Україні продовжувався, так і не завершившись, культурний етап національного відродження. За відсутності активного політичного життя, головну роль відіграла література. Вона - в системі інших видів мистецтва перш за все - стала осередком національного життя протягом всього XIX ст.

Українські письменники, ідеалізуючи селянство, писали твори, наскрізь просякнуті антиміським, антикапіталістичним духом. Вони різко негативно оцінювали процес проникнення капіталістичних відносин у пореформене село, оспівуючи його патріархальність. Яскравим прикладом цього є п'єси І.Капенка-Карого «Хазяїн», «Сто тисяч», «Мартин Боруля». Ця література сформувала світогляд освічених верств, що пізніше очолили уряд УНР і таким чином підготувала поразку національної революції 1917-1920 років.

У літературі, театральному, образотворчому мистецтві XIX ст. панував реалістично-побутовий жанр з нахилом до етнографізму. Звичайно, це сприяло активізації українського руху, але попри це розквіт національної культури зводився до «малоросійства», від якого ми не зуміли звільнитися дотепер. Побутовий сюжет був пов'язаний з одним лише прошарком населення і ототожнював поняття українства з життям села. Так, сюжет в українському малярстві був основним мірилом, коли йшлося

про визначення національної приналежності митця. Тобто, визначальним було те, що зображене на картині, а не те, як вона виконана. Це при тому, що на Заході не темою і не сюжетом завжди визначалася цінність мистецького твору. Вузький утилітаризм народників виявлявся і в тому, що літературні твори оцінювали не за мистецькими критеріями, а за їх соціально-виховним значенням. На цьому дотепер наголошується при оцінці творчості багатьох наших митців.

Жорстку оцінку діяльності народницької інтелігенції XIX ст. дав свого часу М.Міхновський: «Ці покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним! Ці покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії».

Чужий і ворожий характер міста й урбаністичної культури відтак підтверджується етнічним чинником. «Серед найдосвідченіших робітників важкої промисловості Півдня тільки 25% шахтарів і 30% металургів становили українці. Навіть на цукроварнях Правобережжя російських робітників налічувалося майже стільки ж, як і українських», - пише О.Субтельний. І додає: «У 1897 р. лише 16% юристів, 25% учителів і майже 10% письменників і художників на Україні були українцями за походженням. Вражала відсутність українців в містах. На зламі століть вони складали менше третини всього міського населення; решта припадала на росіяни та євреїв. Як правило: чим більше було місто, тим менше жило в ньому українців». Антагонізм між містом і селом переносився і на міжетнічні стосунки: «Для єврея українець представляв відстале й забите село, а для українця єврей був утіленням чужого й експлуататорського міста».

Те, що українці фактично не брали участі в індустріальній модернізації краю, зайвий раз засвідчує колоніальний статус України. Все це мало подальші негативні наслідки, оскільки перші етапи становлення нації, її самосвідомості, національної ідеї відбувалися саме в той час.

Український соціал-демократ Ісаак Мазепа є опонентом М.Грушевського та інших народників, зазначаючи, що головна причина всіх поразок українства - це брак «розвинених міських верств», «недорозвиненість всіх верств, за винятком одного лише селянства». Далі він зауважує: «Наше суспільство має поволі розвинути в повну націю, з усіма тими верствами, що характеризують модерну націю».

В Галичині культурний етап національного відродження розпочався у 30-ті роки XIX ст., а вже в кінці 40-х він поєднався з політичним, що було наслідком буржуазної революції в Австрії.

Велика заслуга в процесі культурно-національного відродження Західної України належить греко-католицькій церкві, що стала церквою національною. Очолені греко-католицьким духовенством галицькі русини дебютували 1848 року на політичній сцені Австрійської імперії. Від цього часу вони брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу, партії і громадські організації.

Поряд з цим, як зазначив І.Лисяк-Рудницький, «галицький ґрунт був духовно радше яловий. Ідеї, що служили натхненням для українського народу в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини». «З другого боку, - пише він далі, - після того, як указ 1876 року заборонив усяку легальну українську діяльність у Росії, Галичина стала притулком для усього національного руху». Представники українських освічених кіл розуміли, що культура зі Сходу є силою, здатною протистояти експансії польської культури та політики. Духовне єднання з Великою Україною давало галичанам відчуття причетності до нації, більшої за польську.

На початку XX ст. в Галичині остаточно політизувався національний рух. Численні українські політичні партії головною метою своєї діяльності вбачали здобуття державної незалежності України та об'єднання її земель. Австрійська виборча реформа 1907 року дозволила вибороти галичанам значне представництво у віденському парламенті та крайовому сеймі. Остаточну сформовану спільноту українство в Галичині утворило вже до Першої світової війни.

«Один з парадоксів українського відродження, - відзначають сучасні науковці, - полягає в тому, що частина України, яка на початковому етапі мала найкращі внутрішні

передумови для розвитку, не змогла їх розвинути через втручання ззовні. Тим часом одна з відсталіших земель завдяки, власне, зовнішнім стимулам, протягом кількох поколінь вийшла наперед, стаючи «українським П'ємонтом».

У Східній Україні досі не завершився культурний етап національного відродження. Тамтешні міста, що були спочатку російськими за етнічним чинником, стали одним із засобів російщення українців. Переселяючись до міста, українські селяни намагалися перейняти «культурну» російську мову. Отак і утворився прошарок людей, навіть і високоосвічених, які не знають досконало ні російської, ні української мов. Багато часу ще потрібно не лише для того, щоб українці Наддніпрянщини дістали «чудотворну воду політичної й національної свідомості», але й для того, щоб перетворити національну мову на головний засіб самовираження всіх українців.

Досі українська культура не стала цілісною, завершеною. Бутафорна етнографія її вже не вдовольняє, а на урбаністичне культурне середовище вона ще не спромоглася. Українські митці середнього та старшого поколінь традиційно ще опівають «стежину» за «хатину край села», але на порі мистецька молодь, яка вже зорієнтована у своїй творчості па міську, європейську культуру. їм та наступним поколінням доведеться дуже довго змінювати усталений стереотип України та українців, що так яскраво описав Є.Маланюк: «В примітивній свідомості спростачених та «згоголівзованих» поколінь саме ім'я «Україна» стало віддавна синонімом якоїсь бездержавної, безієрархічної, безструктурної і, остаточно, безформенної Аркадії, - де тихі води і ясні зорі, де вічно співає соловейко, без перерви квітнуть вишневі садки, а в них у холодку людність перманентно відпочиває по борщах і варениках, і в затишку мальовничі козацьки невтомно кохають так само мальовничих дівчат».

Піз азііте (рyци уз in/oмaтiон аbоUресuїаціїез оf сuїtузaї-naтiоnаї генaїmаnce о/ /He XIX cenTуcy in CMaїne in i/te comїzїonз о/He/oмaтiон naїїonз аncї l/leїz cїuїuez in /He XIX cenї.*

Література

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991.
2. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. - Львів, 1991.
3. Липа Ю. Призначення України. - Львів, 1992.
4. Пріцак О. Пророк Київська старовина. - 1994 - № 2.
5. Міхновський М. Самостійна Україна. - Київ-Львів, 1991.
6. Субтєлийний О. Україна: історія. - К., 1992.
7. Мазєпа І. Підстави нашого відродження. - Б.м., 1949. - С. 82-83.
8. Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналі!. - К., 1993.
9. Маланюк Є. До проблеми культурного процесу Хроніка 2000. Наш край, 1992. - Вип2.

Статтю подав до друку канд. істор. наук, проф. В.М.Нікоєнко